

Vincent de Gaulejac

NEVROZA DE CLASĂ
TRAIECTORIE SOCIALĂ
ȘI CONFLICTE DE IDENTITATE

Cuvânt înainte: Max Pagès
În epilog: scrisoarea lui Annie Ernaux

Traducere din limba franceză
Elena-Irina Ghineț

p h i l o b i o

CUPRINS

Prefață.....	7
Cuvânt înainte: Întâlniri dialectice	15
Cunoaștere și recunoaștere.....	19
Introducere.....	23
1. Istorie și istoricitate	33
Exemplul lui Zahoua.....	36
Un exemplu de nevroză de clasă.....	40
Individul ca produs al istoriei.....	45
De la istorie la istoricitate.....	56
Proiectul parental.....	65
2. Plasare și deplasare.....	77
Ordinea locurilor și locul într-o ordine.....	80
Distanță socială, conflictele relaționale și conflicte de identitate.....	93
Locul sau iubirea separată.....	104
3. Schimbarea clasei și conflictele de identitate.....	113
Conflictele legate de ascensiune	116
Crizele de succesiune în mica burghezie.....	133
„Istoria încurcată” sau dificultățile schimbării locului social.....	139
Conflictele legate de retrogradarea socială	144

4. Nevroze și nevroză de clasă	157
Despre nevroză.....	161
Analiza cazului Denise Lesur / Annie Ernaux.....	174
Schema sintetică a unei nevroze de clasă	189
5. Complexul de inferioritate	196
De la idealul Eului la Supraeu.....	196
Idealul eului și promovarea socială.....	202
Geneza socială a conflictelor psihice	206
Vină, rușine, inferioritate	210
Complexul de inferioritate în nevroza de clasă.....	219
Suprainvestirea în muncă	224
6. Oedip, un complex sociosexual	230
Exemplul lui Colette Duval	235
Exemplul lui August Strindberg	250
Roman familial și nevroză de clasă	265
7. Disociere de sine și dedublare	276
Geneza socială a dedublării.....	276
Discuție privind „dublul” lui Dostoiewski	286
8. Opțiuni și suporturi metodologice	297
Seminariile „Roman familial și traiectorie socială”.....	297
Opțiunile metodologice.....	300
Suporturile metodologice	309
Pentru o sociologie clinică	324
Epilog.....	331
Bibliografie	334

PREFAȚĂ

Noțiunea de „nevroză de clasă” este ambiguă. În scrisoarea publicată la finalul acestei lucrări, Annie Ernaux îi aduce o critică judicioasă: „Acest termen încă mă tulbură, mi se pare că «în-gheață» o serie de conflicte și de comportamente care, de fapt, evoluează în timp”.

Accept cu deschidere această părere. Termenul de nevroză are și o conotație psihopatologică. Induce ideea unei deficiențe psihice ce rezultă din conflictele pe care le trăiesc persoanele care schimbă clasa sau cultura. Dar tinde să reducă din caracterul dinamic al acestor conflicte și al contradicțiilor sociale care îl produc.

Cu toate acestea, chiar dacă termenul pare contestabil, am putut să observ, prin prisma numeroaselor mărturii pe care le-a generat, cât de evocator este el pentru cei care s-au confruntat cu asemenea conflicte. Deși discutabil din punct de vedere teoretic, termenul provoacă un ecou imediat și o serie de întrebări care ne fac să pătrundem în *miezul problemei*. Pentru că a fost încadrat ca semnificant¹, voi continua să-l apăr, alegând astfel să pun accentul pe înțelegerea lui intuitivă în detrimentul rigorii științifice. Valoarea sa existențială compensează, în mare măsură, din punctul meu de vedere, slăbiciunile conceptuale.

¹ Din franceză „signifiant”, element formal al semnului lingvistic. În lingvistică, „signifié” și „signifiant” sunt cele două fețe complementare ale conceptului de semn lingvistic dezvoltat de Ferdinand de Saussure (1857-1913, lingvist elvețian, recunoscut ca precursor al structuralismului în lingvistică). „Signifié” (semnificatul) desemnează reprezentarea mentală a conceptului asociat semnului, în timp ce „signifiant” (semnificantul) desemnează reprezentarea mentală a formei și aspectului material al semnului.

o folosească. De altfel, această popularizare facilitează discuția și confruntarea. Pe de altă parte, nu este posibilă publicarea *in extenso* a interviurilor de cercetare. Prin urmare, putem întotdeauna să suspectăm că cercetătorul a extras din materialul brut doar acele elemente care îi susțin demonstrația. Orice ar fi, verificarea este rareori posibilă, iar discutarea ipotezelor nu poate fi decât parțială, datele primare fiind cunoscute doar de cercetător. Romanul permite așadar o confruntare mai largă, deoarece toată lumea poate face referire în mod constant la el.

Acesta este motivul pentru care, în cadrul prezentării lucrării noastre, am acordat o importanță mare referințelor la romane. În timp ce majoritatea ipotezelor au fost construite pornind de la poveștile de viață pe care le-am colectat, am ales în mod sistematic să ilustrăm aceste ipoteze prin referirea la cazuri literare, ori de câte ori acest lucru a fost posibil.

1

Istorie și istoricitate

„Omul nu are un fel de a fi, are... istorie.”

Ortega y Gasset

„Important nu este ceea ce am făcut din om, ci ceea ce face el din ceea ce am făcut din el.”

J.P. Sartre

Nevroza de clasă definește un conflict care se naște din interacțiunea dintre istoria personală, istoria familială și istoria socială a unui individ. Corelațiile dintre cele trei registre permit înțelegerea genezei și dezvoltării acestei configurații nevrotice, a fenomenelor de putere dintre clasele sociale, fenomene care traversează familiile, relațiile de cuplu, relațiile dintre părinți și copii, care participă, astfel, la modelarea identității acestora din urmă. Pentru a analiza procesele ce operează în cadrul acestei transmiteri, trebuie înțeles în ce măsură istoria influențează formarea unui individ, prin ce etape se realizează trecerea de la istoria socială la istoria personală și cum pot contradicțiile sociale să genereze conflicte psihologice.

A considera individul ca produs al istoriei pune în discuție egocentrismul fundamental al omului. Fiecare tinde inițial să creadă că istoria începe din momentul în care persoana devine conștientă de propria existență. Să acceptăm să ne considerăm niște elemente oarecare ale unui proces care se înrădăcește foarte adânc în trecut și care va continua dincolo de acesta, poate avea un impact puternic asupra percepției proprii conștiințe și, mai mult, asupra dorințelor de putere deplină ce există în subconștient. Ieșirea din etnocentrism necesită deci un travaliu de renunțare la atotputernicie și de acceptare a caracterului accidental și tranzitoriu al existenței.

„Familia mea, originile mele familiale, pe care nu le luam în serios până acum, mă preocupă din ce în ce mai mult. Există, desigur, un fond de ostilitate în convingerea arogantă că eram, între ai mei, un fenomen unic, inexplicabil, imprevizibil. Odată cu îndepărtarea de acest mediu familial în care am fost atât de neînțeleș, odată cu moartea unuia câte unul, aversiunea mea cedează și sunt din ce în ce mai pregătit să mă recunosc ca un produs al său.”¹

Sucesiunea generațiilor are efecte asupra fiecărui membru al unei familii, fiecare membru fiind astfel legat de ceilalți printr-o serie de legături economice, ideologice, emoționale, o bună parte dintre aceste legături acționând la nivel inconștient. Aici trebuie să înțelegem „atașamentul”, atât ca un fenomen afectiv, cât și limitativ. Individul este constrâns de aceste legături care îi îngăduiesc libertatea de mișcare, dar aceste legături sunt totodată relații: ele introduc individul într-o rețea relațională care alcătuiește țesutul familial și social. Configurația unui arbore genealogic arată în mod clar modul în care un individ este produsul

unor alianțe succesive care se extind pe măsură ce ne ducem înapoi în istoria familiei, într-o progresie geometrică, pentru a se pierde, la sfârșitul a 3 sau 4 generații, într-o rețea mai largă. La fel ca o matrioșca, povestea personală este încapsulată într-o istorie a familiei care este, la rândul ei, inserată într-o istorie socială. Fiecare face parte din această rețea, cea care îi definește locul, identitatea. În acest sens, *omul este istorie*.

Această formulare trebuie înțeleasă pe mai multe planuri:

- individul este produs al istoriei. Identitatea sa a fost construită, pe de o parte, de evenimentele personale pe care le-a trăit și care formează cadrul biografiei sale, o istorie singulară și unică, și, pe de altă parte, de elementele pe care le are în comun cu familia, cu mediul său, clasa din care face parte și care îl plasează ca ființă socioistorică;
- individul este un actor al istoriei. Dacă individul poate fi considerat un produs al istoriei, el este, de asemenea, un făuritor al acestei istorii. El este purtător de istoricitate, adică deține capacitatea de a interveni asupra propriei sale istorii, funcție care îl poziționează ca subiect într-o mișcare dialectică între ceea ce este și ceea ce devine: *individul este produsul unei istorii al cărui subiect încearcă să devină*.
- individul este un producător de istorii: prin activitatea sa fantasmatică, prin memorie, prin cuvânt și scriere, omul realizează o reconstrucție a trecutului, ca și când ar fi vrut, nereușind să-i controleze cursul, cel puțin să-i stăpânească sensul. Aceste dimensiuni diferite ale istoriei sunt vizibile în special în cazul indivizilor a căror traiectorie este marcată de ruptură, fie că sunt culturale sau sociale. Este și cazul lui Zahoua, a cărei identitate este traversată de

¹ M. Tournier, *Les météores*, Paris, Editura Gallimard, 1975.

conflicte dintre cultura algeriană și cultura franceză. Este și cazul lui François, care provine din clasa muncitoare și care s-a căsătorit cu o femeie din clasa burgheză.

EXEMPLUL LUI ZAHOUA

Acest exemplu este preluat dintr-un articol al lui Abdelmalek Sayad despre situația emigranților în Franța².

Plecând de la un interviu al unei tinere studente algeriene, Zahoua, în care povestește istoria emigrării familiei sale și, dincolo de această experiență imediată, istoria relațiilor dintre societățile franceze și algeriene, A. Sayad arată legăturile dintre ansamblul contradicțiilor pe care le implică emigrarea și conflictele psihologice pe care le produce: „Aceste conflicte, de obicei descrise în termeni de psihologie, sunt evaluate aici, de la început, în veritabila lor dimensiune sociologică: în același timp cu enunțarea acestora, sunt enunțate și condițiile sociale ale apariției lor“.

Așa descrie Zahoua „fractura care îi rupe familia, între cei care s-au născut în Algeria și cei care s-au născut în Franța“, și drama tatălui care își chestionează copiii în care nu se recunoaște: „Voi, nu se știe ce sunteți!... De unde veniți, de unde nu veniți? (în arabă, în interviu). De unde sunteți?... De aici (din Franța) sau de acolo (din Algeria)“. El exprimă în acest mod problema de „recunoaștere“ între părinți și copii, o contradicție între un proiect parental bazat pe cultura algeriană și noile condiții de viață care îi determină pe copii să realizeze alte proiecte. „Nu există, între proiectele noastre, proiecte care să fi fost realizate“, spune tatăl lui Zahoua. Și-a educat fiica cea mare în perspectiva

² A. Sayad, *Les enfants illégitimes, Actes de la recherche en sciences sociales*, prima parte, nr. 25, a doua parte, nr. 26.

în care va deveni o soție și o mamă bună și descoperă că mariajul ei nu merge și că aceasta va trebui să lucreze fără nicio calificare; pe cei doi fii ai săi îi căsătorește destul de tineri, cu soții pe care le aduce din Algeria, pentru a menține tradiția, dar și pentru a avea încă autoritate asupra lor, pentru a-și da seama că, de îndată ce sunt căsătoriți, copiii, fii și nurori, renunță la ambele. Dorind să le transmită copiilor modelul algerian în care el însuși se regăsește, își dă seama că a format niște „străini“ pe care nu-i înțelege, copii care se raportează la modelul francez, copii pe care îi invidiază și îi respinge deopotrivă.

Emigranții sunt împărțiți între două culturi, două tradiții, două limbi, două țări diferite. Părinții au interiorizat obiceiurile uneia dintre țări, dar trăiesc în cealaltă, copiii interiorizează obiceiurile celeilalte țări, în timp ce părinții le cer să se conformeze modelului țării de origine. Orice tânăr magrebin născut sau ajuns foarte tânăr în Franța este supus unei serii de cerințe paradoxale care pot fi rezumate după cum urmează:

„Devino un bărbat sau o femeie responsabilă în societatea în care trăiești...“

„Trebuie să rămâi fidel tradițiilor strămoșilor tăi, tradițiilor din țara ta...“

„Împărțit între o modernitate complexă și o tradiție îndepărtată și inaccesibilă, orice tânăr imigrant se confruntă cu o problemă... El este, într-un fel, moștenitorul unei rupturi pe care părinții lui au trăit-o profund“³. Raportarea la un sistem dublu de referință, în care multe elemente sunt în opoziție, provoacă, la emigrant, un fel de confuzie ideologică, o vinovăție latentă (apar

³ Extras dintr-o lucrare de masterat, *U.F.R. Sciences humaines cliniques, Paris VII* („Unitatea de formare și de cercetare în științe umaniste clinice, Universitatea Paris VII“), de Malika Hanifi, 1982. Malika este, la fel ca Zahoua, un imigrant algerian din a doua generație.

frecvent temele trădării și ale negării), o stare de rău pe care o poartă în el, atât în țara care l-a primit, cât și în țara sa de origine.

„Dacă emigranții... dau impresia că nu știu la ce să se aștepte și nici unde să se întoarcă, este, fără îndoială, pentru că, asemenea celor care au fost colonizați, poartă în ei rezultatul propriei istorii, un sistem de referință dublu și, în același timp, contradictoriu. După ce au interiorizat deja, înainte de emigrare, două sisteme de morală aflate în opoziție și care sunt zilnic contrazise de experiența de emigrare, sfârșesc prin a fi reduși la o confruntare continuă pe seama tuturor lucrurilor care sunt contradictorii.⁴”

Putem să facem o paralelă între această dublă mișcare contradictorie, diacronică și sincronică deopotrivă, pe care o implică colonizarea și emigrarea, și situația copiilor de țărani sau de muncitori care evoluează social: similare colonizării, incompatibilitățile sociale produc și ele conflicte de ideal și de aculturație în rândul celor care le trăiesc. Prin urmare, o situație socială produsă de istorie și împărtășită colectiv de un grup de indivizi va structura experiența psihologică a acestora, generându-le nevroze unora dintre indivizi. În măsura în care purtăm în noi înșine trecutul grupului de apartenență, suntem marcați de antagonismele care caracterizează trecutul acestui grup. *Geneza socială a anumitor conflicte psihologice impune înțelegerea mecanismelor sociale care structurează existența indivizilor, nu numai din interior („din sine”), ci și din exterior.* Nu putem înțelege propria situație decât raportându-ne la situația tuturor acelorora cu care împărtășim aceeași condiție.

Istoria îl înscrie pe individ într-o unitate, într-o comunitate, într-un ansamblu care au menirea de a-l „socializa”. În acest

sens, el este produsul comunității. Aceasta înseamnă că toate fracturile, antagonismele și conflictele ce traversează istoria acestor grupuri stau la baza identității tuturor celor care fac parte din ele.

A. Sayad arată că Zahoua nu-și poate înțelege propria situație decât dacă va înțelege situația celorlalți: analiza a ceea ce trăiește ea, a ceea ce trăiesc tatăl ei, mama și fiecare membru al familiei, este indisociabilă de analiza condițiilor sociale ale acestei experiențe. Dincolo de „mizeriile” suportate de tatăl și de mama ei, înțelegând originile sociale ale acestor dificultăți, Zahoua ajunge să le înțeleagă mai bine și, prin urmare, să se înțeleagă pe sine:

„Autoanaliza devine aici o adevărată «socioanaliză». Datorită acestei autoanalize, Zahoua obține controlul asupra propriei situații și experiențe... și reușește să refacă integritatea unei identități pe care experiența emigrării a dezarticulat-o: Zahoua participă la eliberarea (cel puțin parțial) de contradicțiile multiple pe care le-a impus acest sistem dublu de referință din care nu se poate ieși.⁵”

În fața acestei „duble legături” sociale care o plasează pe Zahoua într-o situație paradoxală, analiza originii sociale a propriilor conflicte personale și interpersonale îi permite să treacă la un nivel de metacomunicare, singura cale de a ieși din această dublă constrângere. Să spună lucrurile așa cum sunt, să demonstreze mecanismele care produc aceste duble legături, să înțeleagă condiționarea care trece de la istoria colonizării la emigrare, de la emigrare la istoria familiei sale și de la această istorie la formarea identității sale, este soluția pentru Zahoua pentru a-și dezvolta funcția

⁴ A. Sayad, *op. cit.* p. 132.

⁴ A. Sayad, *op. cit.* p. 130.

de istoricitate, cu alte cuvinte capacitatea de a analiza și de a stăpâni elementele care o constituie ca subiect istoric.

UN EXEMPLU DE NEVROZĂ DE CLASĂ

Un alt exemplu ilustrează modul în care contradicțiile sociale (în acest caz, antagonismele de clasă) sunt refractate într-un conflict psihologic ce provoacă o nevroză de clasă.

François este un inginer întâlnit atunci când pregătea un doctorat în economie. Student strălucit, dar rezervat, la limita inhibiției, are aspectul unui tânăr (28 de ani) „bine din toate punctele de vedere”. Totuși, felul său de a fi și intervențiile sale exprimă o agresivitate reprimată și o revoltă profundă. El își spune povestea plecând de la un desen având ca temă „povestea vieții mele”.

François este fiul unui muncitor, un militant activ al Partidului Comunist și membru al C.G.T. (Confédération générale du travail⁶) timp de 40 de ani. Pe de o parte, tatăl său i-a insuflat „ura împotriva capitaliștilor și burghezilor incapabili”, iar pe de altă parte „admirația pentru oamenii inteligenți care ajung la putere”, în special cei care au absolvit Politehnica. Își dorește ca fiul său să reușească prin intermediul studiilor care să-i demonstreze inteligența și să ajungă la putere și, în același timp, este împotriva burghezilor care ocupă această putere. François trăiește acest mesaj dublu ca pe o contradicție ireconciliabilă care se traduce printr-o școlaritate admirabilă, dar și dificilă în același timp: este bun la matematică, dar nu este niciodată primul. Cu

⁶ CGT este un sindicat de salariați francez, creat la 23 septembrie 1895 la Limoges. A fost una dintre cele cinci confederații ale sindicatelor muncitorești franceze considerate de stat reprezentative înainte de reforma din 2008. CGT a fost mult timp o forță motrice în spatele Federației Mondiale a Sindicatelor (FSM) de la care s-a dezafiliat în 1995. (n.tr.)

toate acestea, urăște această materie care îl obligă să intre într-un cadru logic închis, rigid, într-o „ordine stabilită”. Pe de altă parte, îi place franceza, materie la care are rezultate foarte slabe. Incapabil să se concentreze asupra unui subiect, începe o propoziție, apoi sare la alta, lăsându-și gândurile să se desfășoare, ceea ce îi face discursul dezordonat și de neînțeles, primind inevitabil notarea de „în afara subiectului”. Acest lucru nu-l împiedică totuși să-și promoveze examenele și să se pregătească pentru admiterea la Politehnică, unde eșuează. Concomitent, intră în Partidul Comunist.

Așa cum mărturisește el însuși, va „intra în Politehnică cu ajutorul socrului său”. Într-adevăr, se căsătorește cu Isabelle, o fată din înalta burghezie (apartament cu 16 camere în arondismentul 7 din Paris, casă la țară în apropierea capitalei, casă pe Coasta de Azur, casă a bunicilor la Deauville, situație foarte bună a socrului care este absolvent de Politehnică etc...). Nu numai că părinții lui François sunt măguliți de această căsătorie, dar vor ca nepotul lor (copilul lui Isabelle și François) să fie crescut de familia soției pentru a primi „o educație bună”.

François trăiește foarte dureros această poziție a părinților săi. Incapabil să-i propună soției „să locuiască într-o locuință socială”, acceptă suferind în tăcere viața pe picior mare: „apartamentul din Paris, weekendurile la țară, vacanțele în familia soției”. Îi reproșează tatălui său că a acceptat și a încurajat această situație, nu numai pentru că nu s-a opus, ci pentru că îl felițită. „Bravo, fiule, ai reușit”, îi spune tatăl fiului său, fără să vadă contradicția în care acesta din urmă este luat prizonier. Plecând de la aceste câteva elemente, observăm apariția unui scenariu sociopsihologic care contribuie la producerea unei situații de tip nevrotic.